

University of Pennsylvania ScholarlyCommons

Departmental Papers (NELC)

Department of Near Eastern Languages and
Civilizations (NELC)

1970

Jewish Humor: The Concept from a New Viewpoint

Dan Ben-Amos

University of Pennsylvania, dbamos@sas.upenn.edu

Follow this and additional works at: http://repository.upenn.edu/nelc_papers

 Part of the [Cultural History Commons](#), [Jewish Studies Commons](#), [Near and Middle Eastern Studies Commons](#), and the [Oral History Commons](#)

Recommended Citation (OVERRIDE)

Ben-Amos, D. (1970). In Noy, D. & Ben-Ami, I. (Ed.), *Folklore Research Center Studies*, Vol. 1, pp. 25-34. Jerusalem: Magnes Press.

This item is written entirely in Hebrew.

This paper is posted at ScholarlyCommons. http://repository.upenn.edu/nelc_papers/51

For more information, please contact repository@pobox.upenn.edu.

Jewish Humor: The Concept from a New Viewpoint

Disciplines

Cultural History | Jewish Studies | Near and Middle Eastern Studies | Oral History

Comments

This item is written entirely in Hebrew.

האוניברסיטה העברית בירושלים • המכון למדעי היהדות

המרכז לחקר הפולקלור

מחקרי המרכז לחקר הפולקלור

כרך א'

בעריכת

דב גוי • יששכר בן עמי

DROPSIE COLLEGE LIBRARY

ירושלים, תש"ל

הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס • האוניברסיטה העברית

"מחקרי המרכז לחקר הפולקלור"

עורכי הסדרה

ד' גוי, י' בן-עמי

חברי המועצה המדעית שליד המרכז לחקר הפולקלור

ש' אטינגר, ש' אייזנשטאדט, ח' ביינארט, י' בן-עמי, ח"ז הירשברג, רי"צ ורבלובסקי, ה' יזון, ש' מורג, ה' מיוזם, ע"צ מלמד, ע' מרקס, ד' גוי, ד' סדן, מ' פלסנר, ח' רבין, ה' שמרוק.

נספחים מחו"ל

ג' ויידה, ג' ריבייר, ק' רנקה, ס' תומפסון.

מייסדי האגודה לפולקלור בישראל

א' הרמן — יו"ר

ש' אטינגר, י' בן-עמי, ר' גולן, רי"צ ורבלובסקי, ה' יזון, י' ישעיהו, ש' מורג, י' מיכמן-מלקמן, י' נבון, ד' גוי, א' סבח, מ' פלסנר, ח' רבין, א"נ שוראקי.

עיון מחודש במושג הומור יהודי

מאת

דן בן-עמוס

"אין עם בעולם המעריך הומור ואוהב להתבדח כעם היהודי."¹ הכללה מופלגת זו משל י"ח ראבניצקי ודומות לה משל ש' אנ-סקי,² אלתר דרואנוב³ ואחרים⁴ מאפיינות את תחילת מחקר ההומור היהודי העממי. הן מבוססות על אתנוצנטריות וגישה התרשמותית, ונובעות מן היחס הרגשי העמוק שבין חלוצי מחקר הפולקלור האלה להמוני העם היהודי באירופה. כל עוד משפטים אלה נשארים בתחום ההכללה הסנטימנטאלית, אין לתלות אשמת הגזומה באומריהם. אולם כאשר הערכות ההומור היהודי חורגות מתחום רגשי זה, ודנות באיכותו, תוך השוואה להומור של עמים אחרים, ובתכונתו המהותית, יש לבחון את ערך ההכללות האלה לאור הנתונים הקיימים, ואף, במידת האפשר, לאור שיטות מחקר חדשות.

איכותו של ההומור היהודי הופרזה ללא כל חוש מידה. אלכסנדר מושקובסקי הכריז, כי "ההלצה היהודית היא היסוד וגם גולת הכותרת של ההלצה כולה."⁵ לשון דומה נקטה סאלציה לאנדמאן שלפני שנים אחדות סיכמה את דיונה על ההומור היהודי וקבעה, כי "ההומור היהודי הוא מעמיק יותר, מגוון יותר, ובכללו עשיר יותר מזה של עמים אחרים."⁶ אף דרואנוב, למרות זהירותו, נלכד ברשת אהבתו לבדיחה היהודית, והציבה במדרגה העליונה של סולם ההומור. לפיו "ההבדל היסודי שבין הבדיחה האירופית והבדיחה היהודית: הבדיחה האירופית הטיפוסית זקוקה לנרתיקה של טכניקה לשונית והבדיחה היהודית הטיפוסית אינה זקוקה לנרתיקה של טכניקה לשונית. זאת אומרת: הבדיחה האירופית 'מדרש' לשוני היא מצד טיפוסה, והבדיחה היהודית 'מדרש' מחשבה היא מצד טיפוסה."⁷ מכיוון שבתחילת דיונו הביע דרואנוב את דעתו שמשחק מלים הוא "הנמוך והשפל שבכל סוגי הבדיחה,"⁸ הוא מעלה ממילא את הבדיחה היהודית לדרגה

1 י"ח ראבניצקי, יודישע וויצען, ברלין תרפ"ב, עמ' 111.

2 ש' אנ-סקי (שלמה זנוויל ראפאפארט). "יודישע מלחמה—גליכווערטלעך", געזאמעלטא שריפטן, טו, וילנה תרפ"ד, עמ' 233.

3 א' דרואנוב, ספר הבדיחה והחידוד, פראנקפורט ע"ב מיין 1922, עמ' 12.

4 H. Loewe, *Reste von alten juedischen Volkshumor*, Berlin 1922; Ch. Bloch, *Das juedische Volk in seiner Anekdoten*, Berlin 1931.

5 בהקדמה לקובצו דיע יודישע קיסטע; מובא על-פי א' דרואנוב (לעיל, הערה 3), עמ' 12.

6 Salcia Landmann, "On Jewish Humor", *The Jewish Journal of Sociology*, IV (1962), 204.

7 דרואנוב (לעיל, הערה 3) עמ' 18.

8 שם, עמ' 15.

גבוהה מזו האירופית. המחקר ההשוואתי שהתפתח מאז מאפשר לנו להתבונן בהומור היהודי בקנה-מידה שקול יותר. דרויאנוב בהערותיו וכהן⁹ נוי¹⁰ ויוזן¹¹ במאמריהם מצביעים על כך, שחלק גדול מן הבדיחות היהודיות הן, למעשה, חלק ממסורת ההומור הבינלאומית, ולפיכך אין הבדיחה היהודית עולה, מבחינה איכותית, על רעותיה.

אולם גם אם המחקר ההשוואתי הפריך את ההערכה המוגזמת באיכותו וייחודו של ההומור היהודי, הרי תפיסת תכונתו המהותית המיוחדת נשארה שרירה וקיימת ומקובלת על פולקלוריסטים, סוציולוגים, סופרים ופסיכואנאליטיקנים. למעשה, המושג הומור יהודי מקובל כיום לא רק מבחינתו התרבותית-הנושאת "כבדיחה המסופרת על-ידי יהודים ליהודים על יהודים"¹² אלא אף מבחינה מהותית כמתייחס לסיפור שבו הלועג והנלעג זהים. לפי מיטב ידיעתי היה זיגמונד פרויד הראשון שהבחין בתכונה זו של ההומור היהודי. הוא ציין, כי "נסיבה מתאימה במיוחד לבדיחות מגמתיות נוצרת שעה שהביקורת הנועזת מכוננת כלפי הנושא עצמו, או, אם לנסח זאת ביתר זהירות, כלפי דמות בה יש חלק לנושא — כלומר דמות מקובצת (כמו, למשל, אומתו של הנושא). יש בהופעתה של הביקורת העצמית כגורם מכריע כדי להסביר כיצד כמה מן הבדיחות המוצלחות ביותר צמחו על קרקע החיים היהודיים העממיים. אלה הם סיפורים שנוצרו על-ידי יהודים והמכוונים כלפי תכונות יהודיות. בדיחות שנוצרו על-ידי זרים והמסופרות על יהודים הן, ברוב המקרים, סיפורים קומיים אכזריים, שבהם הבדיחה נעשית מיותרת כיוון שהיהודים נחשבים על-ידי זרים ממילא לדמויות קומיות. הבדיחה היהודית שמקורה אצל יהודים מודה אף היא בעובדה זו, אך היהודים מכירים בחסרונותיהם האמיתיים, כשם שהם מבחינים בקשר שבין חסרונותיהם לתכונותיהם החיוביות. החלק שיש לנושא באדם הנלעג יוצר את הגורם הסובייקטיבי המכריע (שכדרך-כלל קשה להגיע אליו) ביצירת הבדיחה. אגב, פרויד מסכם: "איני יודע אם יש דוגמאות רבות אחרות בהן עם לועג לאופיו שלו בדרגה כזו."¹³

ניתוח זה של הבדיחה היהודית נתקבל כמעט ללא ביקורת הן על-ידי יהודים הן על-ידי בני עמים אחרים. כיום רבים המתייחסים אל תפיסה זו של ההומור היהודי כאל עובדה קיימת ולא כאל פרשנות אנאליטית בלבד. דב סדן, לדוגמה, שהירבה לחקור את הבדיחה היהודית, מעיר, אם-כי תוך הסתייגות-מה, כי "ההומור של הבדיחה ושל החידוד הוא

9 י"ל כהן, "וועגן יידישע וויזן", שטודיעס וועגן יידישער פאלקסשאפונג, ג (בעריכת מ' וויינרייד), ניו-יורק 1952, עמ' 266-274.

10 ד' נוי, "הקיימת בבדיחות יהודיות?" מחנים, סז (תשכ"ב), עמ' 48-56.

11 Heda Jason, "The Jewish Joke - The Problem of Definition," *Southern Folklore Quarterly*, XXXI (1967), pp. 48-54.

12 B. Rosenberg & G. Shapiro, "Marginality and Jewish Humor," *Midstream*, IV (לעיל, הערה 10), עמ' 50, מגדיר את בדיחת-העם היהודית באופן דומה, p. 72 (1958). אלא שהוא נמנע מלהגביל את תוכנה לנושאים יהודיים בלבד. לפי הגדרתו זוהי "בדיחה עממית המסופרת על-ידי יהודים וליהודים בלבד (במזרח ובמערב כאחד)".

13 S. Freud, *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten*, Leipzig-Vienna 1905
על-פי התרגום: *Jokes and Their Relation to the Unconscious* (trans. J. Strachey), New York 1963, pp. 111-112.
E. Simon, "Sigmund Freud, the Jew", Publication of the *Leo Baeck Institute of Jews from Germany, Year Book*, II, London 1957, p. 281.

המתבדח והמחדד עצמו העושה את עצמו חומר ללעג ולליגלוגו";¹⁴ עמנואל אולסונגר ציין, כי בבדיחותיהם "היהודים אינם, בשום פנים, מפריזים במעלותיהם. עובדה היא, שהם מבקרים בחריפות את חסרונותיהם. הם לועגים לטיפשות, לחסידות צבועה ולאדישות לידע."¹⁵ הסוציולוגים ברנארד רוזנברג וגילברט שפירא מוצאים בהומור היהודי "שנאה עצמית, קבלת הסטריאוטיפים ואפילו פיתוח סטריאוטיפים יהודיים שליליים חדשים ומקוריים."¹⁶ סופרים שילבו את המושג הנוכחי של ההומור היהודי בכתיבה. כך, למשל, מתאר סומרסט מוהם יהודי המצוי בחברה האנגלית ומצליח בסיפורי בדיחות תוך חיקוי מוצלח של טיפוסים יהודיים; ומוהם מעיר כמספר: "לא ידעתי איך להתייחס לחוש הומור הלועג לעג אכזרי לגזעו שלו."¹⁷ פיליפ רות אינו מסתפק בהערה של סופר מתבונן, אלא משתמש במושג של הבדיחה היהודית כאחד היסודות הספרותיים המרכזיים בספרו האחרון *Portnoy's Complaint*. הגיבור רואה את עצמו כחי באמצעותה של בדיחה יהודית, ובהקשר אחר הוא מפרש: "גינני עצמי הוא סוף-סוף אחת הצורות הקלאסיות של ההומור היהודי."¹⁸

פסיכואנאליטיקנים מבית-מדרשו של פרויד אף הוסיפו וראו בתכונה מהותית זו של ההומור היהודי סימן לאופייה של הגנש היהודית. תיאודור רייק ניתח את הבדיחה היהודית כנעה בין תבניות התנהגותיות מאזוכיסטיות ופאראנויות. לדעתו, תבניות התנהגות אלו נובעות מן ההתפתחות ההיסטורית-הדתית-הרוחנית של העם היהודי. הנטייה המא-זוכיסטית של ישראל הקדומה ניכרת ביחס העם לאלוהיו שאת עונשו קיבלו באהבה, והנטייה הפאראנויתית מתבטאת במושג "עם נבחר", המלווה את העם היהודי מראשיתו. כך, לדעת רייק, הרואה את הומור היהודי כביטוי לפסיכופאתולוגיה של העם היהודי, נובעות תכונות היסוד של הומור זה מתהליכים היסטוריים קדמונים, שטבעו את חותמם על הגנש היהודית.¹⁹ אדמונד ברגלר, המסכים עם רייק בעניין זיהוי הפאתולוגיה בהומור היהודי, חולק עליו בהסברת נסיבות היווצרותה. "אמנם," הוא אומר, "כמות נכבדה של מאזוכים נפשי דרושה לאדם כדי שיוכל להעלות את חסרונותיו לדרגה בה הם מהווים את הנושא היחיד של בדיחותיו וחידודיו," אך מאזוכים נפשי זה אינו טבוע בהכרח בגנש היהודית, אלא הוא תוצר של נסיבות חיצוניות, כגון הבידוד החברתי, העוני, חוסר האפשרות להתקדם והמרירות הכללית של חיי הגיטו.²⁰

הבחנת המאזוכים כתכונה המהותית היסודית של ההומור היהודי אינה מבוססת למעשה על המציאות החברתית של סיפור הבדיחות, אלא על ניסוח היחסים בין שני מושגים מופשטים המורכבים מעצם טבעם מגורמים שונים ואף מנוגדים זה לזה. מחד גיסא, המושג הומור יהודי, כפי שהוא מובן כיום, מבוסס על אוספים של בדיחות וחידודים שסופרו בחוגים שונים ולוקטו ממקורות הנבדלים זה מזה בתכונותיהם הספרותיות, ומכאן שהם

14 דב סדן, "רשומי-לוואי", שחוק פינז — אוצר להומור וסאטירה, (בעריכת א' דוידוון), תל-אביב תשי"א, עמ' 514.

15 I. Olsvanger, *L'Chayim!*, New-York 1949, p. 180.

16 Rosenberg & Shapiro, *op. cit.* (supra, n. 12), p. 75.

17 W. Somerset Maugham, *Six Stories Written in the First Person Singular*. Garden City 1931, p. 195.

18 Ph. Roth, *Portnoy's Complaint*, New York 1967, p. 265.

19 Th. Reik, *Jewish Wit*, New York 1962, pp. 217-242.

20 E. Bergler, *Laughter and the Sense of Humor*, New York 1956, pp. 111-112.

כוללים קשת רחבה של נושאים. במקרים אחרים, כמו בספריהם של פרויד ורייק, הוא מתבסס על בקיאות המתברים באוצר גדול של בדיחות אשר תוך כדי דיון מנותקות מן ההקשר החברתי שבו הן מסופרות. מאידך גיסא, האומה היהודית, כמו המושג לאום בכלל, היא דמות מקובצת הכוללת בתוכה רבדים חברתיים וקבוצות גיל ומקצוע שונות, בעלות אינטרסים מנוגדים אשר לא פעם מתנגשים זה בזה. יחס הזהות החלקית בין הלועג והנלעג נובע אפוא מאופיים המורכב של מושגים אלה, ולא מעצם תופעת ההתבדחות עצמה.

כדי לבדוק אם אכן שנאה עצמית, לעג עצמי וביקורת עצמית הן מתכונותיה המהותיות של ההומור היהודי, אין לבחון אותו כתופעה מופשטת ומקובצת, אלא יש לעמוד על הדינאמיות התרבותית שלו בהקשר החברתי שבו הוא קיים. היגוד בדיחות, כמו כל מאורע פולקלורי, היא בחינת תהליך חברתי קומוניקטיבי שבו משתתפים באופן פעיל המספר והמאזין ועליו משפיעות נסיבות המקרה המיוחדות.²¹

חוקרי פולקלור כוללים כיום במחקריהם תיאור מפורט של נתונים אלה, אך מכיוון שבמקרים רבים עדיין מכוונת מגמת המחקר כלפי בעיות שהשיטה ההיסטורית-הגיאוגרפית הציבה לפנינו, אין הם מכלילים נתונים אלה באופן משמעותי בניתוח ממצאיהם. שינוי המסגרת התיאורטית של המחקר והעברת הדגש מן הטקסט המילולי אל תהליך הסיפור בכללותו, גורר אחריו יחס שונה בין הנתונים הנאספים. במקרה זה אין הפרטים הביאוגראפיים והנסיבתיים משמשים כתיעוד לוואי בלבד, המצביע על תנועת הסיפור בין שפות ותרבויות שונות, אלא הם מהווים חלק אינטגרלי מעצם הבדיחה כתופעה חברתית, ולכן משמשים גורמים בעלי משקל בכל גסיון לנתח ולפרש את תהליך הסיפור. פירוש פסיכולוגי של מהות ההומור היהודי כמקובל היום אינו יכול להסתמך על הטקסט בלבד, אלא צריך להתבסס על המאורע הפולקלורי של סיפור הבדיחה בכללותו.

מכל הגורמים המרכיבים את המאורע הקומוניקטיבי,²² היחס בין המספר למסופר הוא בעל חשיבות מרכזית בקשר לבעיה העומדת לפנינו. זהות ביניהם תאשר את התפיסה המקובלת, ואילו הבדל ביניהם יפריכה. בתנאים אידיאליים בדיקת תכונות המהותיות של ההומור היהודי צריכה להיעשות על-ידי רישום בדיחות בהזדמנויות שמקצה התרבות לסיפורן בלי להפריע לחופש התנהגותם של המשתתפים. אולם בעיות מיתודיות מקשות על ביצועה של משימה זו. בראש וראשונה, ברוב המקרים נוכחותו של חוקר משפיעה במידת-מה על ההתנהגות החברתית של המספרים ועל מבחר בדיחותיהם. ואם-כי ניתן להתגבר על מכשול זה, אין באפשרות החוקר להיות נוכח בכל אותן ההזדמנויות שבהן המספרים מחליפים בדיחות ביניהם באופן ספונטאני. כתוצאה מכך נאסף החומר שעליו מבוססות ההערות שלהלן על ההומור היהודי בסיטואציה מלאכותית, שבה היו נוכחים בעיקר המספר והחוקר. חומר זה נאסף על ידי ריצ'רד מ' דורסון בשנים 1954–1959,

D. Ben-Amos, "Toward New Perspectives in Folklore," *Journal of American Folklore* (forthcoming) 21

R. Jakobson, "Concluding Statement — Linguistics and Poetics", in: *Style in Language* (ed. Th. A. Sebeok), Cambridge (Mass.) 1960, p. 353; D. Hymes, "Introduction — Toward Ethnographies of Communication", *The Ethnography of Communication* (ed. J. J. Gumperz & D. Hymes, special publication of *American Anthropologist*, LXVI, 1964, p. 13)

בעיקר מפי סטודנטים יהודיים, דור שני בארצות-הברית,²³ ועל-ידי בשנת 1963 מפי ארבעה מספרים מאינדיאנפוליס, ביניהם שני רבנים. מספר הבדיחות אינו רב באופן יחסי. אוספו של דורסון כולל תשעים ושתיים ושלי כמאה וחמישים בדיחות שנאספו מפי תשעה מספרים יהודיים (אוספו של דורסון כולל גם מספר בדיחות שנמסרו מפי מספרים לא-יהודיים). אולם על-אף הכמות המוגבלת של הבדיחות, ועל-אף הסיטואציה המלאכותית שבה נרשמו, הן מאפשרות לבחון, ולו על בסיס נסיוני בלבד, את היחס בין המספר למסופר, ומכך אפשר להסיק אם אכן ביקורת עצמית היא התכונה המהותית העיקרית של ההומור היהודי, ואם באמת קיימת בבדיחה היהודית זהות בין הלועג והנלעג. למעשה הבחין פרויד עצמו, שהבדיחה היהודית מבוססת על ביקורת עצמית, אך לא דווקא כלפי המספר באופן אישי, אלא כלפי חלק מתכונות הדמות המקובצת, האומה, שהוא מזדהה אתה. אולם דמות זו היא מבנה מופשט של תכונות אנושיות, מבנה המבוסס על השוואה בין עמים — אם מנקודת ראותם של זרים ואם של היהודים — ועל הבחנה קאטיגורית כוללת בין קבוצות אתניות. אולם בחברה היהודית, כמו בכל אומה אחרת, קיימת הפרדה חברתית נוספת המבוססת על קני-מידה שונים כמו גיל, מקצוע ומעמד כלכלי. סיווג זה הוא המקנה לפרט אוריינטאציה בפעילותו החברתית, ומאפשר לו להזדהות עם קבוצות מספר ולהתבדל מאחרות. בעוד הזהות האתנית היא כוללתית מטבעה ועלולה להדריך אדם במגעו עם עמים שונים משלו, הרי ההזדהות וההתבדלות הקבוצתית בתוך החברה היהודית עצמה היא ממשית ומיידית ומתייחסת ישירות לכל פרט בפעילותו בין בני עמו. היא משקפת את מעמדו ואת המפה החברתית מנקודת ראותו.

לכן, אם ההומור היהודי מתבסס באמת על ביקורת עצמית, ואם אמנם מאזוכים תכונות היסודיות, יש למצוא בו זהות חברתית ישירה בין המספר לנושא בדיחתו. שדכן ילעג לשדכנים, רב ילעג לרבנים וחותנת תלעג לחותנות, ולא רק לדמויות אחרות בחברה היהודית. אולם אם נייחס את הנחונים הביאוגראפיים של המספרים לתוכן ולנושאי בדיחותיהם יתברר, שאין הדבר כך. בתהליך סיפור הבדיחות בחברה היהודית אינה קיימת זהות חברתית בין הלועג והנלעג. ההומור היהודי אינו מבוסס על לעג עצמי, אלא משמש דווקא נשק לביקורת חברתית כלפי קבוצות שמהן המספר נבדל, או מבדיל את עצמו, באופן ברור וחד-משמעי. כמובן, אין לומר שהמספר אינו מכיר בדיחות שבהן הקבוצה שהוא מזדהה אתה היא הנלעגת. נהפוך הוא. אולם מכיוון שביסוד ההתבדחות קיים תהליך-בחירה, מודע או בלתי-מודע, מאוצר-סיפורים נרחב, הידוע למספר, הרי עצם העובדה שרוב המספרים נמנעים מלשים ללעג את תכונותיהם-שלהם מחזקת הנחה זו ומצביעה על תודעת-ההומור שלהם.

הדוגמה הבולטת ביותר להתבדלות חברתית על-ידי הומור היא בדיחות-המבטא. זהו סוג של בדיחות המתפתח בין קבוצות מהגרים. אף-כי ברוב המקרים הסיטואציה עצמה היא מצחיקה, מוסיפים המספרים נופך של הומור על-ידי ביטוי השפה הנלמדת על בסיס השיטה הווקאלית והאינטונאציה של שפת האם. בדיחות אלו נפוצות בין קבוצות מהגרים שונות,²⁴ וגם בין יהודי ארצות-הברית. ואף-כי נתן אוסובל טוען, "שאינו אלו בדיחות

R. M. Dorson, "Jewish-American Dialect Stories on Tape", *Studies in Biblical and Jewish Folklore* (eds. R. Patai, F. L. Utley, & D. Noy), Bloomington 1960, pp. 111–176; "More Jewish Dialect Stories", *Midwest Folklore*, X (1960), pp. 133, 146

R. M. Dorson, Dialect Stories of the Upper Peninsula — A New Form of American Folklore, 24 לדוגמה: R. M. Dorson, Dialect Stories of the Upper Peninsula — A New Form of American Folklore, *Journal of American Folklore*, LXI (1948), pp. 113–150

יהודיות אלא מרקחת של אנטישמים הנהגים מלעג ומהוצאת דיבת היהודים²⁵, אספו של דורסון וגסיוני שלי מוכיחים מעל לכל ספק, שאכן יהודים עצמם מספרים בדיחות אלו. אלא שאין הן נפוצות בין כל שכבות העם. קיים קו מפריד ברור בין אלה הנוקקים ובין אלה שאינם נוקקים להומור מסוג זה; קו זה מפריד בין בני הקהילה היהודית לפי השתייכותם לדורות ההגירה. בני הדור הראשון של המהגרים, אשר בעצמם דוברים אנגלית במבטא ואינטונאציה אידישאים, ברור שאינם מספרים בדיחות מסוג זה. רק בני הדור השני, בני המהגרים, אשר מצד אחד דוברים אנגלית ללא מבטא זר, ומצד שני שמעו בביתם והכירו את צורת הדיבור של הוריהם, הם המתבלים את סיפור בדיחותיהם באנגלית במבטא אידישאי, אם על-ידי החלפת ה-w ב-v, ה-g בסיומת ing ב-a ועוד שינויים פוניטיים, ואם על-ידי הרמת הקול והאינטונאציה בסוף המשפט, בניגוד לאנגלית שבה האינטונאציה יורדת. בין המספרים מהם הקלטתי סיפורים היו שלושה מבני הדור השני, בגיל העמידה, וכולם חיקו את הדיבור האנגלי במבטא אידישאי במידת האפשר. הרביעי שהיגר לארצות-הברית בהיותו ילד העדיף ממילא לספר את מרבית בדיחותיו באידיש. דורסון ליקט את סיפוריו מסטודנטים או ממורי-אוניברסיטה צעירים שהירבו להשתמש במבטא הור בסיפור בדיחותיהם. תוך איסוף הסיפורים הוא נתקל בדוגמה בולטת להפרדה הקיימת בין מספרי בדיחות-המבטא. הוא הקליט אב ובן באותה ההזדמנות. בדיבור האב, שהיגר לארצות-הברית מרוסיה לאחר שהיית תקופת-מה בארץ. ניכרו עדיין עקבות מבטא זר, ויסוד זה לא היווה חלק מסיפוריו. לעומת זאת, בנו שנולד והתחנך בארצות-הברית, תיבל את סיפוריו במבטא אידישאי בכל הזדמנות²⁶.

בדיחות-המבטא, אם כן, אינן מרקחת אנטישמית, ואף לא תופעה של ביקורת עצמית. בחיקוי דיבור האנגלית במבטא אידישאי אין המספרים לועגים לעצמם כלל וכלל, אלא לקבוצה חברתית הנבדלת מהם. למעשה אין לעג עצמי אפשרי בסיפור בדיחות מסוג זה. מכיוון שההומור בבדיחות-מבטא מבוסס בחלקו על חיקוי הדיבור, לא יוכל מהגר שבדיבורו האנגלי קיים ממילא מבטא זר לחקות דיבור אנגלי-אידישאי. בסוג בדיחות זה מכיוון הלעג על-ידי בני דור-המהגרים השני כלפי הוריהם שבאו לארצות-הברית מאירופה. למעשה משמש סיפור בדיחות מסוג זה גורם לשוני בהגדרה העצמית של בני הדור השני כקבוצה חברתית, הנבדלת מהוריהם וזהה עם קבוצת הגיל של בני המקום.

דוגמה שנייה לביקורת הדדית ולא עצמית בהומור היהודי משמשות הבדיחות שמספרים הרבנים ואנשי הקהילה זה על זה. הרב האמריקאי, שאבדה לו הסמכות הקהילתית שנהנה ממנה הרב בקהילה האירופית²⁷, מלא, למעשה, תרעומת ואיבה נסתרת כלפי אנשי עדתו, שבהם הוא תלוי ואותם הוא צריך להדריך. הוא מבקר את רדיפתם אחר ערכים חומרניים ואת זניחת ערכי היהדות, וגישה זו מתבטאת בבדיחות שהוא מספר. רב סיפר לי את הסיפור שלהלן:

מספרים על כומר קאתולי, רב וכומר פרוטסטאנטי שהלכו יחד במורד הרחוב, וראו משפחה חדשה עוברת אל בית חדש בפרוור. אמרו זה אל זה: "ממ, משפחה חדשה...

N. Ausubel, *A Treasury of Jewish Folklore*, New York 1948, p. 265 25

Dorson, "Jewish-American Dialect Stories on Tape", p. 114 26

J. E. Carlin & S. H. Mendlovitz, "The American Rabbi - A Religious Specialist Responds to Loss of Authority", in: *The Jews Social Patterns of an American Group* (ed. M. Sklare), New York 1958, pp. 377-414 27

תמה אני לאיוז דת הם משתייכים. מי מאתנו יקבל אותם, איוז כנסייה?" אמרו: "ובכן, התריסים מורמים, הבה נחטוף מבט וגראה, אם נוכל להכיר לפי הבית מי הם." הכומר הקאתולי מסתכל לתוך הבית, מציץ ואומר: "הו, אין הם מבני עדתי." הכומר הפרוטסטאנטי מסתכל פנימה ואומר: "אין אני רואה שום ספר קודש שאני מכיר. אין הם מבני עדתי" הרב אומר: "ובכן, תנו לי להסתכל." הרב מביט פנימה ואומר: "הו כן, הם מבני עדתי." אומרים הם: "מה זאת שראית, מגן דוד, או משהו מעין זה?" "לא", אומר הרב, "שטיח מקיר לקיר."

בנוסף אחר, שסטודנט סיפר לדורסון, נעשית ההבחנה בין קאתולים, פרוטסטאנטים ויהודים מנקודת ראותה של העוזרת הכושית. בסיפורה לא הוזכרו סמלי היהדות, כגון מגן-דוד והמנונה, כניגוד לשטיח מקיר אל קיר, סימן ההיכר של אמידות²⁸. בבדיחות אחרות מבקרים הרבנים את הבערות של מנהיגי העדה בכל הנוגע ליהדות. אותו רב סיפר לי בדיחה זו:

יש סיפור נחמד על רב, שבא לכיתת בית-הספר בלוויית ועדת בית-הספר. הם מאזינים לאחד הילדים, והרבי רוצה ללכוד ילד אחר שאינו מקשיב כראוי — ילד חוצפן. הרב רוצה למשוך את תשומת-לבו, אך יחד עם זאת לא לנוף בו. ובכן, הוא אומר לו: "דוד, מי שבר את עשרת הדיברות? מי שבר את הלוחות?" ודוד, שלא הקשיב לשיחה, קופץ ממקומו ואומר: "לא אני?" ומסמיק. הרב ממשיך בשיחה עם הכיתה. בצאתם מן החדר פונה ראש ועדת בית-הספר אל הרב ואומר: "רבי, אינני יודע, אבל אני חושב שאתה תמים מאוד." אומר הרב: "למה אתה מתכוון?" עונה לו: "אתה יודע, כאשר האשמת את דוד בשבירת הלוחות..." "כן". אומר ראש הוועדה: "ובכן, שמת לב כיצד הסמיק כאשר ענה לך. אני חושב שהוא באמת עשה זאת, אני חושב שהוא אשם."

לעומת זאת, לא יחמיצו אנשי הקהילה עצמה כל הזדמנות ללעוג לרבניהם ולשאר כלי הקודש. במקרים אלה פעמים רבות משמשת אשת הרב מטרה לחיצי לעגם של אנשי הקהילה, כמו בבדיחה שלהלן שדורסון רשם מפי סטודנט:

לרב זה היו מריבות כה רבות עם קהילתו עד שלבסוף החליט להתפלל בביתו-שלו. והיה המנהג להסתכל דרך החלון ולראות אם מישו הנראה כיהודי עובר ברחוב ולהזמין אותו להתפלל. ושום יהודי דתי לא יסרב לכך, מכיוון שהסירוב להשלים מניין נחשב לחטא. לבסוף, ערב אחד ליקט הרב אל ביתו תשעה אנשים והוא בכללם, ואמר לאשתו להסתכל דרך החלון כדי לקרוא למישהו. ואשתו זקנה בלה ומכוערת: שיניים חסרות, רק שן אחת בולטת מפיה, שערות גדולות על פניה, אפה כנשר, פשוט נוראה. הרב הכיר אותה על-ידי שדכן מכיוון שלא היה מעוניין יותר מדי באהבה, והיה זקוק לשידוך כדי להשיג אשה. שום רב אינו מושלם ללא אשה; ובכן, הוא הסכים, והיא היתה לו לאשה. הוא אמר לה: "לכי הסתכלי דרך החלון וקראי למישהו להשלים את המניין." ובכן, היא מסתכלת דרך החלון, יצור-אימים זה, והיא רואה מישהו עם זקן מתקרב, והיא צועקת: "יזהו, מיסטר, יזהו!" האדם מביט כלפי מעלה, והיא אומרת: "האם אתה רוצה להיות העשירי?" והטיפוס מביט למעלה ורואה את הפנים המכוערים האלה והולך הלאה: "פו, אפילו לא הראשון."

בביקורת היהודית בין הרבנים ואנשי הקהילה קיים יחס קבוע בין המספר למספר. הרבנים יבקרו בבדיחותיהם את הרדיפה אחר ערכים חומריים וזניחת ערכי היהדות, ואילו אנשי הקהילה ישימו ללעג תכונות אישיות ומשפחתיות שונות של הרב. היפוך היחס, שבו אנשי הקהילה יתבדחו על בורותם והרבנים על קווי אופי של עצמם ושל נשותיהם — דבר שיעיד על קיום לעג עצמי — אינו מופיע, לפי החומר שבדיננו, בסיפור הבדיחות בחברה היהודית. רק בסוג אחד של מצבים קומיים קיימת אחידות דעים בין הרבנים לאנשי הקהילה: אלה הם המקרים שבהם הרב מתייצב כנגד, או מתנגש עם, אנשי דת אחרת. בצדק כינה אד קראי את גיבור הסיפורים הללו "הרב הערמומי".³⁰ בבדיחות אלו תמיד ידו של הרב על העליונה בין אם אנשי הקהילה ובין אם הרבנים מספרים אותו. הראשונים מזדהים עם הרב כנציג עדתם במאבקו עם קבוצות דתיות-אתניות אחרות. האחרונים רואים בכך נצחון במאבק, הן במישור הדתי הן במישור המקצועי. אנשי דת בארצות-הברית מהווים קבוצה נפרדת, שחבריה באים מדי פעם במגע זה עם זה, ואף משתפים פעולה בעניינים שונים למרות ההבדלים הדתיים שביניהם. הצלחתו של הרב הערמומי, מאפשרת, אם כן, הזדהות לא רק דתית אלא אף מקצועית במישור היחסים שבין אנשי הדת לבין עצמם. דוגמה לסוג זה של סיפורים יכולה לשמש הבדיחה שלהלן, שדורסון רשמה מפי מורה צעיר באוניברסיטה, ונוסח שונה קמעא שמעתי מפי רב.

זאת אחת הבדיחות על הכומר והרב בצבא, החוזרים הביתה ברכבת. יש כמה בדיחות מן הסוג הזה. תמיד נראה, שהמסופר הוא בכומר המתוכנן עם רב. הפעם הם חוזרים מעבר לים. שניהם גרים בניו-יורק והם באים מהאוקיאנוס השקט. הם עולים על הרכבת ביום הראשון. הארוחות ברכבת צבאית חסרות כל גיוון. לארוחת-בוקר מקבלים ביצה וקוטלי חזיר, לארוחת-צהרים — צלעי חזיר או נקניקיות חזיר, ולארוחת-ערב — ירכי חזיר. ביום הראשון אין הרב נוגע כמובן בשום דבר. הכומר שואל אותו "מה העניינים?" והוא אומר: "איני יכול לאכול זאת מכיוון שזה מנוגד לדתי. אסור לי לאכול בשר חזיר." ביום השני הוא נעשה כמובן רעב למדי. זה יום חם מאוד. הרכבת הצבאית הזאת טיפוסית למדי; נוסעת בערך שנים-עשר מיל לשעה. והרבי נעשה רעב יותר ויותר. אך בכל-זאת הוא מחזיק מעמד. אולם ביום השלישי הם מגיעים להרי קולוראדו, והרעב מתיש את כוחו לגמרי. הכומר אומר: "בבקשה, קח קצת ממנת ירכי-החזיר שלי." הוא טועם מזאת, ומה יש לדבר — הוא נהנה ואוכל זאת בתיאבון. הוא הולך אל כל החיילים, ולכל אחד יש שאריות של ירכי חזיר, והוא אוכל ואוכל ואוכל: "כמה שזה טוב, כמה שזה טוב!"

לבסוף הם מגיעים לניו-יורק, לתחנת הרכבת. הרבי יוצא במרוצה החוצה והנה אשה יפה והדורה באה לקראתו ומחבקת ומגפפת ומנשקת אותו:

"זי, נפלא לראות אותך בחזרה. בוא נלך הביתה מיד."

הוא אומר: "חכי רגע, שרה. אני רוצה שתכירי את חברי הטוב אבא אריילי. בוא הנה, פט."

פט ניגש והרב אומר: "אבא אריילי, אני רוצה שתכיר את אשתי, שרה."

"נעים להכיר, אבא."

אומר הרב: "ואיפה אשתך. אבא?"

"הו, לא, לא, אסור. אסור, אסור שתהיה לי אשה. אתה מבין, זה נגד הדת שלי."

"הו", אומר הרב, "אתה צריך לנסות זאת. זה יותר טוב אפילו מבשר חזיר."³¹

בנוסח אחר, שאותו סיפר לי רב, אין הרב, גיבור הסיפור נכשל בעבירת אכילת בשר-טריפה.

שתי הדוגמאות שהובאו לעיל, שבהן משמש ההומור בחברה היהודית אם כאמצעי חברתי להתבדלות דור-המהגרים השני מקודמו ואם לביקורת הדת בין אנשי הקהילה ורבניה, מורות רק על שני תחומים של מתיחות חברתית כפי שזו מתבטאת בהומור. אין הן ממצות, אולם כמדומני, יש בידן להפריך את התפיסה המקובלת, או לפחות להטיל ספק בנכונות הטענה, שהביקורת העצמית היא התכונה המהותית היסודית של ההומור היהודי. הומור זה, כמו זה של עמים אחרים, הוא תופעה מורכבת. אף אין לראות את הביקורת של קבוצות חברתיות אחרות כתכונתו הבלעדית, ואין כאן המקום להציע סיווג של צורות הבדיחה.

כמו בכל מסקנה שלילית של מחקר קיימת האפשרות התיאורטית, שבעתיד יימצא יהודי שאכן ילעג לעצמו או לקבוצתו החברתית באופן ישיר. ככלות הכול, מאזכרים אינה מחלת נפש שדווקא יהודים פטורים ממנה. אך מכאן ועד להסקת המסקנה, שזוהי תכונת היסוד של ההומור היהודי — רב המרחק. ייתכן, שהערותי אלו מעידות לאו דווקא על שינוי המושג של הומור יהודי, אלא על התפתחויות היסטוריות-תרבותיות שחלו בו. ייתכן, כי לעג עצמי אכן היה קיים בהומור היהודי במזרח-אירופה ובמרכז ונעלם ממנו בארצות-הברית. כיום אין באפשרותנו לחזור ולבדוק את תהליכי ההתבדחות בעיירה היהודית. אציין אך זאת: בדברי המספר היחידי שהיגר לארצות-הברית בילדותו ושסיפר לי את בדיחותיו באידיש, רובן על נושאי העיירה היהודית, אין דבר החורג מן העקרונות שהצעתי לעיל.

אתנוגרפיה של הומור יהודי, שמחקר זה הוא אך צעד ראשוני לקראתה, חייבת לא רק לתאר את תהליך סיפור הבדיחה כמאורע קומוניקאטיבי ולעמוד על הזיקה בין המספר לסיפורו, אלא אף לשרטט את רשת חיצונית הלעג וכיוונו בחברה היהודית. מכיוון שכל מספר מזדהה ממילא עם מספר מועט יותר של קבוצות מאלה שהוא מתבדל מהן, יש לבחון לא רק כלפי מי הוא מפנה את ביקורתו ההומריסטית, אלא אף את מי הוא נמנע מלבקר אף בדרך של שחוק. כן יש לבחון את התכונות השונות שנוטלים מספרים מקבוצות נפרדות כנושאי בדיחותיהם. אתנוגרפיה זו תקנה מושג על הדינאמיות של הומור בחברה היהודית.³²

³⁰ Dorson, Jewish-American Dialect Stories on Tape, pp. 145-146
³¹ הרצאה שהושמעה בקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ירושלים תשכ"ט. ברצוני להודות לקרן יוסף וקארולין גרוס בעד מלגת-המסע, שאפשרה הצגת עבודה זו בקונגרס.

E. Cray, "The Rabbi Trickster", *Journal of American Folklore*, LXXVII (1964), pp. 29-331-345